

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΟΔΟΝΤΙΑΤΡΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Δ. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ¹, Γ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το 1911, με την ψήφιση του Νόμου ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) *Περί οργανισμού του Έθνικού Πανεπιστημίου*, ιδρύεται το Οδοντιατρικό Σχολείο, προσαρτημένο στην Ιατρική Σχολή Αθηνών. Τον επόμενο χρόνο εκπονείται το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών από τον Κωνσταντίνο Σάββα, Καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου, και εγκρίνεται από τον Σύλλογο Καθηγητών της Ιατρικής Σχολής Αθηνών τον Μάιο του 1912. Εξαιτίας της συμμετοχής της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους, το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών γίνεται Νόμος της Ελληνικής Πολιτείας τον Σεπτέμβριο του 1916. Εφαρμόστηκε για 5 έτη και στο μεσοδιάστημα αναθεωρήθηκε εξαιτίας του μεγάλου φόρτου ιατρικών μαθημάτων για φοιτητές Οδοντιατρικού Σχολείου. Παρά τις επιμέρους αδυναμίες του, κατόρθωσε να εκπαιδεύσει τις πρώτες γενιές οδοντιάτρων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται σημαντικές πανεπιστημιακές μορφές, όπως ο Κοσμάς Αραβαντινός (1919), Καθηγητής της Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής, και ο Κωνσταντίνος Αδάμ (1921), μετέπειτα Καθηγητής της Οδοντικής και Ανωτέρας Προσθητικής, οι οποίοι επέδειξαν σημαντικό εκπαιδευτικό και οδοντιατρικό έργο.

Όροι ευρητηρίας: Ιστορία Οδοντιατρικής, Ιστορία Ελληνικής Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης, Ιστορία Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών, Οδοντιατρική Σχολή Αθηνών, Οδοντιατρικό Σχολείο, Οδοντιατρική Εκπαίδευση, Πρόγραμμα Σπουδών, Κανονισμός Λειτουργίας, Ιστορία Οδοντιατρικής, Εθνικό Πανεπιστήμιο

¹ Χειρουργός Οδοντίατρος, Ιστορικός των Επιστημών, Διδάκτωρ Ιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.

² Ομ. Καθηγητής Οδοντιατρικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α., Επιστημονικός Υπεύθυνος Μουσείου Τμήματος Οδοντιατρικής Ε.Κ.Π.Α.

Υπεύθυνος Επικοινωνίας
Δημήτριος Κουτρούμπας
Θηβών 2, Γουδί
Αθήνα, TK 11527
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ATHENS SCHOOL OF DENTISTRY: THE ESTABLISHMENT IN TERMS OF EDUCATION REFORMATION OF THE FIRST GOVERNMENT OF ELEFTHERIOS VENIZELOS

D. KOUTROUMPAS¹, G. VOUGIOUKLAKIS²

ABSTRACT

In 1911, the School of Dentistry was founded, as a branch of the Medical School of Athens with the enactment of the Law ΓΩΚΓ' (Government Gazette Issue 178/12-7-1911) *On the Organization of the National University*. The following year, the first Program of Studies was prepared by Konstantinos Savvas, Professor of the Medical School of the National University and approved by the Board of Professors of the Medical School of Athens in May 1912. Due to Greece's participation in the Balkan Wars, the first Program of Studies became a Law of the Greek State in September 1916. It was applied for five years but in the meantime, it was revised because of the heavy load of medical courses for the Dental School students. Despite any particular weaknesses, it managed to educate the first generation of dentists, among whom are important university figures, such as Kosmas Aravantinos (1919) Professor of Dental Surgery, Pathology and Therapeutics and Konstantinos Adam Professor of Dental Prosthetics (1921), who demonstrated significant educational and dental work.

Key words History of Dentistry, History of Dental School of Athens, Dental Education in Greece, History of Dental Education, University of Athens, Rules of Procedure, Curriculum, Dental School of Athens, National University

¹ DDS, BA, MA, MSc, Dr.Med

² Emeritus Professor UoA

Correspondence
Dimitrios Koutroumpas
2 Thivon Str, 115 27
Goudi, Athens
E-mail: dkoutrou@dent.uoa.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την ψήφιση του Νόμου ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) *Περί οργανισμού του Έθνικού Πανεπιστημίου*, ιδρύεται Οδοντιατρικό Σχολείο, αποτελώντας το πρώτο δημόσιο πανεπιστημιακό ίδρυμα αμιγούς οδοντιατρικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Για τη λειτουργία του Οδοντιατρικού Σχολείου, όπως και κάθε πανεπιστημιακού τμήματος, απαιτούνται: α) καθηγητές, β) πρόγραμμα

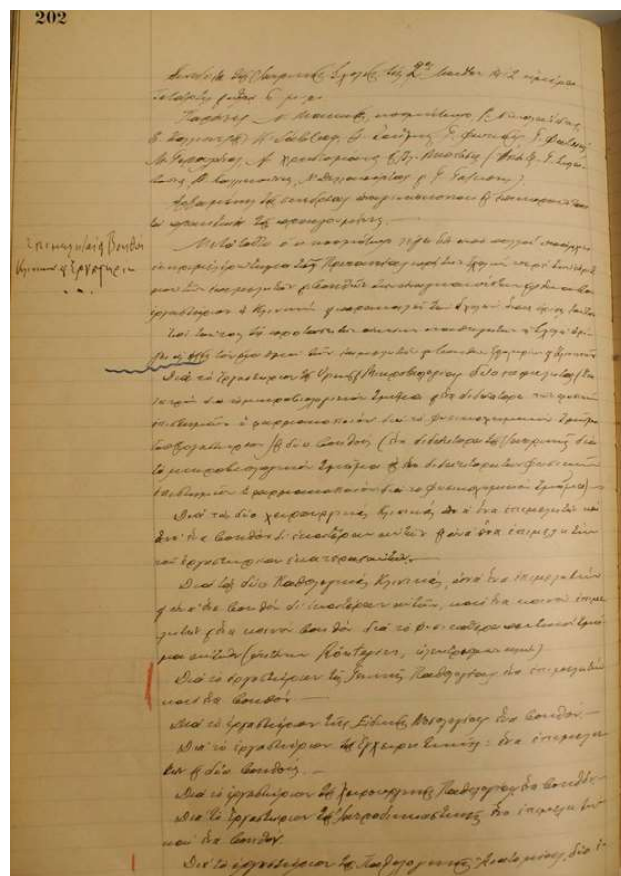
σπουδών και γ) εγκαταστάσεις. Μέχρι πρόσφατα, επικρατούσε η αντίληψη ότι έως το 1918 παρέμενε ανενεργό, χωρίς υποδομές και χωρίς πρόγραμμα σπουδών, παρά τον διορισμό του πρώτου καθηγητή Λ. Κόκκορη.¹ Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι εν λόγω θεωρήσεις είναι εν πολλοίς αυθαίρετες, εφόσον δεν λαμβάνουν υπ' όψιν τους την πληθώρα των πρωτογενών πηγών.

Νεότερες αρχειακές έρευνες αποδεικνύουν πως ο πρώτος Κανονισμός Λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου προηγείται της εκλογής του Κόκκορη ως έκτακτου καθηγητή της *Ὁδοντοϊατρικῆς καὶ Στοματολογίας*, η οποία πραγματοποιήθηκε στις 30 Μαΐου 1915.² Αυτόνοτητα προηγείται και του Βασιλικού Διατάγματος 175 *Περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ὁδοντιατρικοῦ Σχολείου τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*, δηλαδή του πρώτου δημοσιευθέντος στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως Προγράμματος Σπουδών, το οποίο εκδόθηκε την 20ή Σεπτεμβρίου 1916. Συγκεκριμένα, ο Πρώτος Κανονισμός εκπονείται από τον Κωνσταντίνο Σάββα, Καθηγητή της έδρας της Υγιεινῆς και της Μικροβιολογίας του Αθήναιου Πανεπιστημίου, και παρουσιάζεται στον Σύλλογο Καθηγητῶν της Ιατρικῆς Σχολῆς Αθηνῶν στις 2 Μαΐου 1912.³ (Εικ. 1)

Ωστόσο, αποτελεί μια παραδοξότητα η εκπόνηση του Κανονισμού Λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου από τον καθηγητή Σάββα, μιας και αποτελούσε έναν από τους σφοδρότερους επικριτές της ίδρυσης Οδοντιατρικού Σχολείου και σίγουρα τον σημαντικότερο κατά τη συνεδρίαση του Συλλόγου Καθηγητῶν της Ιατρικῆς Σχολῆς, η οποία πραγματοποιήθηκε την 27η Απριλίου 1911, όπου εξετάσθηκε το σχέδιο Νόμου *Περὶ ὀργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*. Στην εν λόγω συνεδρίαση και σε ό,τι αφορά το άρθρο για την ίδρυση του Οδοντιατρικού Σχολείου, ο καθηγητής Σάββας έλαβε πρώτος τον λόγο, επηρεάζοντας σε σημαντικό βαθμό την πλειονότητα των καθηγητῶν λέγοντας: «*Ἐπὶ τοῦ 50 ἄρθρου. Ὁ κ. Σάββας φρονεῖ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ὀδοντοϊατρικὴ Σχολή, ἀλλὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ὀδοντοϊατροῦ νὰ τὸ ἐξασκῶσιν μόνον διδάκτορες τῆς ἱατρικῆς...*» Με τον όρο διδάκτορες νοούνται οι απόφοιτοι της Ιατρικῆς Σχολῆς Αθηνῶν, όρος που επικράτησε μέχρι το 1920. Η πιο ακραία θέση του ήταν «*ὁ κ. Σάββας προσθέτει ὅτι εἰς ὅλα σχεδόν τὰ κράτη εἰσήχθη ἡ ἀρχὴ αὕτη καὶ ἐπέτυχεν*».⁴ Εν έτει 1911 ο καθηγητής Σάββας θεωρούσε ότι η άσκηση του επαγγέλματος της οδοντιατρικῆς από οδοντιάτρους είχε αποτύχει όπου και αν εφαρμόσθηκε. Αντίληψη εκτός πραγματικότητας, αν λάβουμε υπ' όψιν τα γιγαντιαία άήματα της οδοντιατρικῆς εκπαιδευσης πρωτίστως στις Η.Π.Α.,⁵ στη Γαλλία,⁶ αλλή και στην Αγγλία.⁷

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

Έναν χρόνο αργότερα, στις 2 Μαΐου 1912, ο καθηγητής Σάββας, γνωστός πολεμικός της ίδρυσης Οδοντιατρικού Σχολείου, παρουσιάζει στη συνεδρίαση του Συλλόγου Καθηγητῶν της Ιατρικῆς Σχολῆς το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου. Η επιλογή του καθηγητή Σάββα για την εκπόνηση του Κανονισμού Λειτουργίας μόνο τυχαία δεν μπορεί να θεωρηθεί και εντάσσεται στις προσπάθειες του ιατρικού κόσμου της εποχῆς ώστε η Οδοντιατρική να αποτελέσει ειδικότητα της Ιατρικῆς και όχι ανεξάρτητο κλάδο των επιστημῶν υγείας με λειτουργούς οι οποίοι να είναι απόφοιτοι αντίστοιχων ανεξάρτητων οδοντιατρικών εκπαιδευτικῶν ιδρυμάτων. Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών, το οποίο εντοπίζεται στον 8ο τόμο

Εικόνα 1. Πρώτο φύλλο (σελ. 203) των χειρόγραφων πρακτικῶν της Συνεδρίας της Ιατρικῆς Σχολῆς της 2ας Μαΐου 1912. (Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικῆς Σχολῆς, Ιστορικό Αρχεῖο Πανεπιστημίου Αθηνῶν.)

των χειρόγραφων πρακτικῶν των συνεδριάσεων του Συλλόγου των Καθηγητῶν της Ιατρικῆς Σχολῆς, μεταγράφηκε και έχει ως ακολούθως:

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΗΣ 2ΑΣ ΜΑΪΟΥ 1912

Ισέλ. 203-209| Μετά τοῦτο ἡ Σχολή προβαίνει εἰς συζητήσιν περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ὁδοντοϊατρικοῦ Σχολείου ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίου Β. Διατάγματος ὅπερ κατήρτισεν ὁ κ. Σάββας.

Τὸ σχέδιον τοῦτο ὡς ἐτροποποιήθη καὶ ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς Σχολῆς ἔχει οὕτω:

Ἄρθρον 1^{ον}

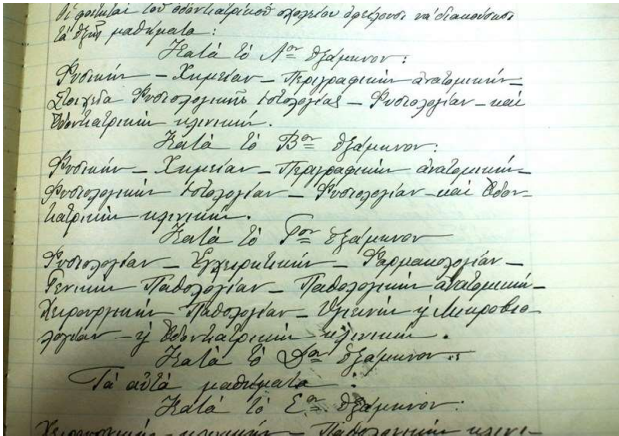
Οἱ φοιτῆται τοῦ ὀδοντιατρικοῦ σχολείου ὀφείλουσι νὰ διακούσωσι τὰ ἐξῆς μαθήματα: (Εικ. 2)

Κατὰ τὸ Α^{ον} ἐξάμνηνον:

Φυσικὴν - Χημείαν - Περιγραφικὴν ἀνατομικὴν - Στοιχεῖα Φυσιολογικῆς ἱστολογίας - Φυσιολογίαν - καὶ Ὁδοντιατρικὴν κλινικὴν.

Κατὰ τὸ Β^{ον} ἐξάμνηνον:

Φυσικὴν - Χημείαν - Περιγραφικὴν ἀνατομικὴν - Φυσιολογικὴν ἱστολογίαν - Φυσιολογίαν - καὶ Ὁδοντιατρικὴν κλινικὴν.

Εικόνα 2. Απόσπασμα των χειρόγραφων πρακτικών της Συνεδρίας της Ιατρικής Σχολής της 2ας Μαΐου 1912, όπου αναφέρονται τα μαθήματα των εξαμήνων Α', Β', Γ' και Δ'. (Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.)

Κατά το Γ^{ον} εξάμηνο:

Φυσιολογία - Έγχειρητική - Φαρμακολογία - Γενική Παθολογία - Παθολογική ανατομική - Χειρουργική - Παθολογία - Ύγιεινή και Μικροβιολογία - και Όδοντιατρική κλινική.

Κατά το Δ^{ον} εξάμηνο:

Τα αυτά μαθήματα.

Κατά το Ε^{ον} εξάμηνο:

Χειρουργική κλινική - Παθολογική κλινική - και Όδοντιατρική κλινική.

Κατά το ΣΤ^{ον} εξάμηνο:

Όδοντιατρική κλινική

Άρθρον 2^{ον}

Έκαστος φοιτητής του Όδοντιατρικού σχολείου όφείλει ν' άσκηθῇ πρακτικῶς εἰς τὰ ἐπόμενα μαθήματα:

Κατά το Α^{ον} και Β^{ον} εξάμηνο:

Εἰς τὴν περιγραφικὴν Ἀνατομικὴν - εἰς τὴν Φυσιολογικὴν ἱστολογίαν - καὶ εἰς τὴν Όδοντικὴν τέχνην.

Κατά το Γ^{ον} και Δ^{ον} εξάμηνο:

Εἰς τὴν Μικροβιολογίαν - τὴν Παθολογικὴν ανατομικὴν καὶ ἱστολογίαν - εἰς τὴν Επείγουσιν καὶ άκροάσιν - εἰς τὴν Φαρμακολογίαν - εἰς τὴν Έξαγωγήν δοντών καὶ τὴν σφράγισιν αὐτῶν.

Κατά το Ε^{ον} και ΣΤ^{ον} εξάμηνο:

Εἰς τὴν Συφιλιδικὴν καὶ ὀδοντιατρικὴν κλινικὴν.

Άρθρον 3^{ον}

Οἱ φοιτηταὶ τοῦ ὀδοντιατρικοῦ σχολείου όφείλουσι νὰ ὑποστῶσι τρεῖς δοκιμασίας.

Πρώτη δοκιμασία

Τὴν πρώτην ταύτην δοκιμασίαν όφείλουσι νὰ ὑποστῶσι κατὰ τοὺς δύο πρώτους μῆνας τοῦ τρίτου εξαμήνου.

Ἵνα γίνῃ δεκτὸς εἰς ταύτην ὁ φοιτητὴς τοῦ ὀδοντιατρικοῦ σχολείου όφείλει νὰ ὑποβάῃ σὺν τῇ αἰτήσῃ ἀποδείξεις άκροάσεως τῶν κατὰ τὸ πρῶτον καὶ δευτέρον εξάμηνον διδασθέντων μαθημάτων καὶ τῶν πρακτικῶν άσκήσεων.

Τὰ μαθήματα, εἰς ἃ ἐξετασθήσονται εἶνε ἡ Φυσικὴ - ἡ Χημεία - ἡ Περιγραφικὴ ανατομικὴ - καὶ ἡ Φυσιολογικὴ ἱστολογία.

Οὐδεὶς δύναται νὰ ἐγγραφῇ εἰς τὸ Ε^{ον} εξάμηνον ἂν μὴ παρουσιάσῃ ἐνδεικτικὸν ἐπὶ πενταδράχμου χαρτοσήμου ὅτι ὑπέστη εὐδοκίμως τὴν πρώτην ταύτην δοκιμασίαν.

Ἡ ἐξέτασις ἐν μὲν τῇ φυσικῇ καὶ τῇ χημείᾳ εἶνε προφορικὴ, ἐν δὲ τῇ περιγραφικῇ ανατομικῇ καὶ τῇ φυσιολογικῇ ἱστολογίᾳ προφορικὴ καὶ πρακτικὴ.

Οἱ μὴ εὐδοκιμήσαντες κατὰ τὰς ἐξετάσεις ἐνὸς ἢ πλείοντων μαθημάτων ὑποβάλλονται εἰς νέας τοιαύτας, μετὰ τρεῖς μὲν μῆνας, ἐὰν ἡ ἀποτυχία ἐγένετο εἰς ἓν μάθημα, μετὰ ἑξ δὲ μῆνας, ἐὰν εἰς πλείονα τοῦ ἐνός. Τὸ εξάμηνον τοῦτο λογίζεται εἰς τὸν χρόνον τῆς φοιτήσεως.

Άρθρον 4^{ον}

Δευτέρα Δοκιμασία

Τὴν δευτέραν δοκιμασίαν όφείλει νὰ ὑποστῇ ὁ φοιτητὴς μετὰ τὸ πέρας τῆς διειτούς αὐτοῦ φοιτήσεως, ἥτοι κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ πέμπτου εξαμήνου.

Ἵνα γείνῃ δεκτὸς εἰς ταύτην πρέπει νὰ ὑποβάῃ ἀποδείξεις άκροάσεως ὅλων τῶν μαθημάτων τοῦ τρίτου καὶ τετάρτου εξαμήνου, ὡς καὶ ἀποδείξεις ὅτι εἰργάσθῃ πρακτικῶς εἰς τὰ ἐν τῷ 2ῳ ἄρθρῳ παραγράφῳ 3 καὶ 4 ἀναγραφόμενα μαθήματα καὶ ἐνδεικτικὸν ἐπὶ πενταδράχμου χαρτοσήμου ὅτι ὑπέστη εὐδοκίμως τὴν πρώτην δοκιμασίαν.

Κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην δοκιμασίαν ἐξετάζεται ὁ φοιτητὴς εἰς τὴν Φυσιολογίαν, τὴν Γενικὴν παθολογίαν, τὴν Παθολογικὴν ανατομικὴν, τὴν Φαρμακολογίαν καὶ τὴν Ύγιεινὴν καὶ Μικροβιολογίαν.

Ἡ δοκιμασία εἰς μὲν τὴν φαρμακολογίαν, τὴν παθολογικὴν ανατομικὴν καὶ τὴν Ύγιεινὴν καὶ Μικροβιολογίαν εἶνε προφορικὴ καὶ πρακτικὴ, εἰς δὲ τὰ λοιπὰ μαθήματα προφορικὴ μόνον.

Εἴαν ὁ φοιτητὴς εὐδοκιμήσῃ κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην δοκιμασίαν, δύναται νὰ προσέβῃ μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἔκτου εξαμήνου εἰς τὴν τρίτην ἢ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν, ἄλλῶς όφείλει νὰ ὑποβῇ εἰς νέας ἐξετάσεις μετὰ τρεῖς μὲν μῆνας, ἐὰν ἡ ἀποτυχία ἐγένετο εἰς ἓν μάθημα, μετὰ ἑξ δὲ μῆνας, ἐὰν ὁ φοιτητὴς ἀπέτυχεν εἰς πλείονα τοῦ ἐνός μαθήματα.

Ἄρθρον 5^{ον}

Τρίτη ἡ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασία

Οὐδεὶς δύνатаὶ νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν τρίτην ἢ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν, ἐὰν μὴ προσαγάγῃ ἐνδεικτικὸν ἐπὶ πενταδράχμου χαρτοσήμου ὅτι ὑπέστη εὐδοκίμως τὴν δευτέραν δοκιμασίαν.

Ἡ ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασία εἶνε πρακτικὴ, προφορικὴ καὶ γραπτὴ.

Συνίσταται δὲ εἰς τὰ ἑξῆς: (Εἰκ. 3)

- α.) Εἰς ἐξέτασιν ἀρρώστων πασχόντων νοσήματα τοῦ στόματος, καθορισμὸν διαγνώσεως καὶ θεραπείας.
- β.) Εἰς γραπτὴν ἔκθεσιν περὶ τοῦ ἀναμνηστικοῦ, τῆς διαφορικῆς διαγνώσεως τῆς πορείας καὶ τῆς θεραπείας ἀρρώστου πάσχοντος νόσημα τοῦ στόματος.
- γ.) Εἰς πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς ναρκώσεως καὶ ἀσπῆας καὶ εἰς περιγραφὴν τῶν συνηθεστέρων ἐργαλείων.
- δ.) Εἰς ἐξαγωγήν τοῦλάχιστον δύο ὀδόντων ἐπὶ ἀσθενῶν.
- ε.) Εἰς σφράγισιν τοῦλάχιστον τριῶν ὀδόντων (ἐνὸς διὰ χρυσοῦ) εἰς καθαρισμὸν ὀλῶν τῶν ὀδόντων ἀσθενοῦς τινος καὶ εἰς πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῆς θεραπευτικῆς ἀγωγῆς ἐπὶ ἐνὸς ὀδόντος φέροντος πολيفίτιδα καὶ ἐπὶ ἑτέρου ὀδόντος φέροντος πάθισιν τῶν ριζῶν.
- στ.) Εἰς κατασκευὴν ὀδοντοστοιχίας ἐκ τοῦλάχιστον ἑξ ὀδόντων διὰ τὸ στόμα ὠρισμένου ἀσθενοῦς εἰς τοποθέτησιν ὁλοκλήρου ὀδοντοστοιχίας εἰς κηρόν, εἰς κατασκευὴν καὶ τοποθέτησιν ἐνὸς ἐνθέτου ὀδόντος καὶ μιᾶς στεφάνης ἐκ χρυσοῦ εἰς τὸ στόμα ἀσθενοῦς.
- ζ.) Εἰς προφορικὴν ἐξέτασιν ἐπὶ ζητημάτων τῆς γενικῆς χειρουργικῆς παθολογίας.
- η.) Εἰς πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐπικρούσεως καὶ ἀκροάσεως καὶ
- θ.) Εἰς πρακτικὴν ἐξέτασιν ἐπὶ συφιλιδικοῦ ἀρρώστου.

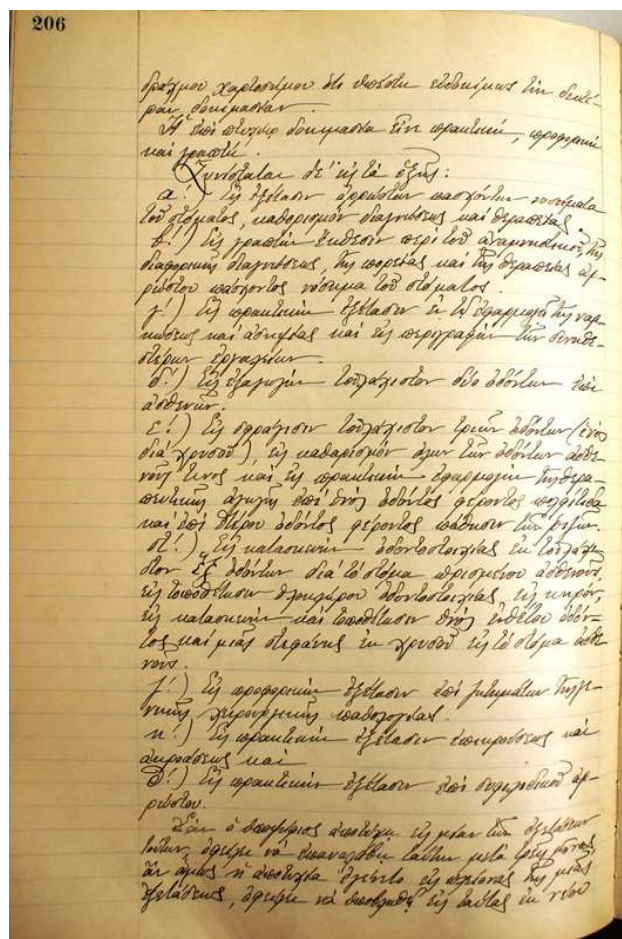
Ἐὰν ὁ υποψήφιος ἀποτύχῃ εἰς μίαν τῶν ἐξετάσεων τούτων, ὀφείλει νὰ ἐπαναλάβῃ ταύτην μετὰ τρεῖς μῆνας, ἂν ὅμως ἡ ἀποτυχία ἐγένετο εἰς πλείονας τῆς μιᾶς ἐξετάσεως, ὀφείλει νὰ υποβληθῇ εἰς ταύτας ἐκ νέου μετὰ ἑξ μῆνας.

Ἄρθρον 6^{ον}

Τὸ ἐξεταστικὸν Τμήμα ἐκάστης δοκιμασίας ἀποτελεῖται ἐκ τῶν διδασκόντων τὰ ἐξεταστέα μαθήματα καθηγητῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κοσμήτορος τῆς ἱατρικῆς σχολῆς.

Ἐξετασθαὶ ἐκάστου μαθήματος εἶνε οἱ διδάσκοντες αὐτὸ καθηγηταὶ ἢ οἱ ἀναπληροῦντες τούτους.

Ἡ ἐξέτασις γίνεται εἰς μὲν τὰς θεωρητικὰς δοκιμασίας ἐν τόπῳ ὀριζομένῳ ὑπὸ τοῦ κοσμήτορος εἰς δὲ τὰς πρακτικὰς ἐν τῇ κλινικῇ ἢ τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ οἰκείου καθηγητοῦ.

Εἰκόνα 3. Ἡ σελίδα 206 τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν σχετικὰ μετὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίας. Συνεδρία τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς τῆς 2ας Μαΐου 1912. (Πρακτικά Συνεδριάσεων ἱατρικῆς Σχολῆς, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.)

Ἡ πρὸς τὴν ἐπὶ πτυχίῳ δοκιμασίαν αἴτησις τοῦ ὑποψηφίου ὑποβάλλεται ἐπὶ χαρτοσήμου δραχμῶν ἑκατὸν πενήκοντα.

Τὸ ἐξεταστικὸν τμήμα τῆς τελευταίας δοκιμασίας ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ κοσμήτορος τῆς ἱατρικῆς, ἐνὸς καθηγητοῦ τῆς χειρουργικῆς κλινικῆς, ἐνὸς καθηγητοῦ τῆς παθολογικῆς κλινικῆς, τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἐγχειρητικῆς, τοῦ καθηγητοῦ τῶν ἀφροδισίων καὶ δερματικῶν νόσων καὶ τοῦ τῆς ὀδοντιατρικῆς κλινικῆς.

Ἐκαστον τῶν ἀποτελοῦντων τὸ ἐξεταστικὸν τμήμα μελῶν λαμβάνει ἀμοιβὴν δραχμῶν δεκαπέντε, πλὴν τοῦ καθηγητοῦ τῆς ὀδοντιατρικῆς κλινικῆς, ὅστις λαμβάνει δραχμὰς τριάκοντα δι' ἅπαντα τὰ παρ' αὐτοῦ ἐξετασθησόμενα μαθήματα.

Πλὴν τούτου ὁ υποψήφιος καταβάλλει προσέτι εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Πανεπιστημίου δραχμὰς πενήκοντα διὰ τὰς δαπάνας τῶν πρακτικῶν αὐτοῦ ἐξετάσεων ἐν τῇ ὀδοντιατρικῇ κλινικῇ. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ποσὸν ἀναγράφεται εἰς τὴν πίστωσιν τοῦ ὀδοντοιατρικοῦ σχολείου.

Άρθρον 7^{ov}

Ὡς πρὸς τὸν τρόπον καὶ τὰ τέλη τῆς ἐγγραφῆς τῶν φοιτητῶν τοῦ ὁδοντιατρικοῦ σχολείου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον καὶ τὰ διάφορα ἐργαστήρια καὶ τὰς κλινικάς, τὴν ἀνανέωσιν τῆς ἐγγραφῆς καθ' ἕκαστον ἑξάμηνον, τὴν ἔναρξιν, τὰς διακοπὰς καὶ τὸ πέρασ τῶν μαθημάτων καὶ ἐξετάσεων, τὰ χαρτόσημα τῶν ἀποδείξεων καὶ τῶν ἐνδεικτικῶν καὶ τὸ χαρτόσημον τοῦ πτυχίου καὶ τὰ λοιπὰ ἐν γένει ἀφοροῦσιν ὅσα καὶ διὰ τοὺς φοιτητὰς τῆς ἱατρικῆς σχολῆς.

Διὰ τὰς ἐν τῇ ὁδοντοιατρικῇ κλινικῇ πρακτικὰς ἀσκήσεις ὑποχρεοῦνται οἱ φοιτηταὶ τοῦ ὁδοντιατρικοῦ σχολείου νὰ καταβάλλωσιν εἰς τὸ ταμεῖον τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου δραχμὰς τεσσαράκοντα δι' ἕκαστον ἑξάμηνον. Τὰ ἐκ τῶν ἀσκήσεων τούτων συλλεγόμενα χρηματικὰ ποσὰ ἀναγράφονται ἐν τῇ πιστώσει τῆς ὁδοντιατρικῆς κλινικῆς ἵνα δαπανηθῶσι δι' ἀγορὰν ὑλικῶν καταναλωθησομένων ὑπὸ τῶν φοιτητῶν κατὰ τὰς πρακτικὰς ἀσκήσεις αὐτῶν.

Οἱ φοιτηταὶ ἐργάζονται διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν προχείρων ἐργαλείων ὑποχρεούμενοι ἅμα ν' ἀγοράσωσι ἐξ ἰδίων καὶ ἐν ὁδοντογυῦφανον.

Άρθρον 8^{ov}

Ἐπιτρέπεται ὅπως διὰ πᾶσαν ἐν τῇ ὁδοντοιατρικῇ κλινικῇ ἐκτελουμένην θεραπευτικὴν ἐπέμβασιν ἢ ἄλλην ἐργασίαν συνεπαγομένην κατανάλωσιν ὑλικῶν καταρτισθῇ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ τῆς κλινικῆς ταύτης τιμολόγιον ἐγκριθεσόμενον ὑπὸ τῆς ἱατρικῆς σχολῆς καὶ τῆς συγκλήτου. Τὸ ἐν τῷ τιμολογίῳ τούτῳ ἀναγραφόμενον ἀντίτιμον ἐκάστης ἐργασίας ὑποχρεοῦται ὅπως καταβάλλῃ εἰς τὸν βοηθὸν τῆς κλινικῆς ὁ ἀσθενής, ἐφ' οὗ ἐγένετο ἡ ἐργασία ἢ ἡ θεραπευτικὴ ἐπέμβασις.

Ὁ τρόπος τῆς εἰσπράξεως καὶ τοῦ ἐλλέγχου τῶν χρηματικῶν τούτων ποσῶν κανονισθήσεται διὰ τοῦ κατὰ τὸ ἄρθρον 11 τοῦ Διατάγματος τούτου κανονισμοῦ τῆς ὁδοντιατρικῆς κλινικῆς.

Οἱ ἀσθενεῖς δι' οὓς οὐδεμία κατανάλωσις ὑλικοῦ ἐγένετο, εἰς οὐδεμίαν ὑποχρεοῦνται πληρωμὴν διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν αὐτοῖς ἱατρικὴν συνδρομὴν ἢ συμβουλήν.

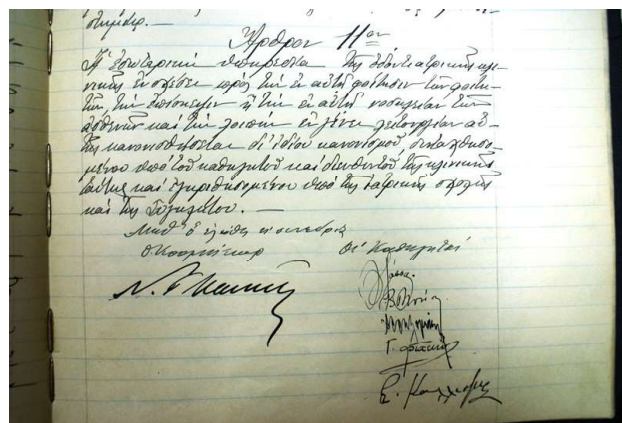
Άρθρον 9^{ov}

Οἱ πτυχιούχοι τῆς ὁδοντιατρικῆς σχολῆς ἔχουσιν αὐτοδικαίως τὴν ὄδειαν τοῦ ἐξασκεῖν ἐν Ἑλλάδι τὸ ὁδοντιατρικὸν ἐπάγγελμα.

Άρθρον 10^{ov}

Αἱ ἀνωτέρω διατάξεις ἰσχύουσιν καὶ πρὸς τὰς ἐπὶ ὁδοντιατρικῷ πτυχίῳ ἐξετάσεις τῶν κατὰ τὸ δεύτερον ἐδάφιον τῆς § 2 τοῦ ἁρθροῦ 20 τοῦ περὶ ὁργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ΓΩΚΓ νόμου τριτοετῶν φοιτητῶν τῆς ἱατρικῆς καὶ τῶν φερόντων δίπλωμα ὁδοντιατρικῆς σχολῆς ἀλληλοδαποῦ Πανεπιστημίου, πρὸς τῇ διαφορᾷ ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος ὑφίσταται τὰς τρεῖς δοκιμασίας ἀλληλοδιαδόχως.

Οἱ κατὰ τὸ αὐτὸ ἐδάφιον καὶ ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ νόμου φοιτηταί, διδάκτορες καὶ πτυχιούχοι τῆς ἱατρικῆς ὅτι δὲν ὑπόκεινται εἰς νέαν ἐξέτασιν εἰς ὅσα μαθήματα ἔχουσιν ἤδη ἐξετασθῇ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. (Εἰκ. 4)

Εἰκόνα 4. Ακροτελεύτιο ἀρθρο 11 τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν. Ακολουθοῦν οἱ υπογραφές τοῦ Κοσμήτορα τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς καὶ τῶν Καθηγητῶν τῆς ἱατρικῆς Σχολῆς που συμμετείχαν στὴ συνεδρίαση τῆς 2ας Μαΐου 1912. (Πρακτικὰ Συνεδριάσεων ἱατρικῆς Σχολῆς, Ἱστορικό Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.)

Άρθρον 11^{ov}

Ἡ ἐσωτερικὴ ὑπηρεσία τῆς ὁδοντιατρικῆς κλινικῆς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν αὐτῇ φοίτησιν τῶν φοιτητῶν, τὴν ἐπίσκεψιν ἢ τὴν ἐν αὐτῇ νοσηλείαν τῶν ἀσθενῶν καὶ τὴν λοιπὴν ἐν γένει λειτουργίαν αὐτῆς κανονισθήσεται δι' ἰδίου κανονισμοῦ, συνταχθεσομένου ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ καὶ διευθυντοῦ τῆς κλινικῆς ταύτης καὶ ἐγκριθεσομένου ὑπὸ τῆς ἱατρικῆς σχολῆς καὶ τῆς Συγκλήτου.

Μεθ' ὃ ἐλήυθη ἡ συνεδρία.

Ὁ Κοσμήτωρ

Οἱ Καθηγηταὶ

Απὸ τῆς μελέτης τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου οφείλομε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὑπηρετεῖ πιστὰ τὴν στρατηγικὴν τῆς πλήρους ἱατροκοποῖσης τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου μέσω τῶν διδασκόμενων μαθημάτων. Ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν μαθημάτων εἶναι ἀμιγῶς ἱατρικά, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν κλινικῶν τοῦ τελευταίου ἔτους, ὅπου οἱ φοιτητὲς παρακολουθοῦσαν καὶ τὶς δραστηριότητες τῆς Συφιλιδικῆς Κλινικῆς, πέρα ἀπὸ τὶς Ὀδοντιατρικῆς Κλινικῆς. Εἰς τοὺς παράλογον ἦταν πρόβλεψη κατὰ τὶς ἐτήσιες ἐξετάσεις τῶν 2 πρώτων ἐτῶν νὰ μὴν ἐξετάζεται κανένα ὁδοντιατρικὸ μάθημα. Συγκεκριμένα με τὸ πέρασ τοῦ 1ου ἔτους οἱ φοιτητὲς ὀφείλαν νὰ υποστούν τὴν λεγόμενη «Πρώτη Δοκιμασία», ἡ ὁποία περιελάμβανε ἐξετάσεις στα μαθήματα: Φυσικὴ, Χημεία, Περιγραφικὴ Ανατομικὴ, Ἱστολογία, ἀλλὰ καὶ σε κανένα ὁδοντιατρικὸ μάθημα. Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ δοκιμασία τοῦ 2ου ἔτους, ὅπου οἱ φοιτητὲς ἐξετάζονται στα μαθήματα: Φυσιολογία, Γενικὴ Παθολογία, Παθολογικὴ Ανατομικὴ, Φαρμακολογία καὶ Υγιεινὴ καὶ Μικροβιολογία. Στὶς δε πτυχιακές ἐξετάσεις, οἱ ὁδοντιατρικὲς ἐξετάσεις περιορίζονται μόνον σε κλινικὸ ἐπίπεδο καὶ ἀφοροῦσαν: ἐξέταση ἀρρώστων πασχόντων με νοσήματα τοῦ στόματος, κατασκευὴ ὁδοντοστοιχίας τουλάχιστον 6 δοντιῶν, ἐξαγωγή 3 δοντιῶν, 1 αποτρίγνωση, 1 θεραπευτικὴ ἀγωγή ἀντιμετώπισης πολφίτιδας καὶ μια θεραπευτικὴ

αγωγή σε πάθηση των ριζών. Ταυτόχρονα, στις πτυχιακές εξετάσεις οι φοιτητές υποβάλλονταν σε πρακτική εξέταση επί ζητημάτων γενικής χειρουργικής παθολογίας, πρακτική εξέταση επί κρούσης και ακρόασης ασθενούς, αλλά και συφιλιδικού ασθενούς.

Είναι φανερό ότι η οδοντιατρική εκπαίδευση, όπως εφαρμόστηκε με το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου ήταν φανερά υποβαθμισμένη. Επίσης, είναι φανερό ότι ο καθηγητής Σάββας συνέταξε τον κανονισμό λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου χωρίς να είχε υπ' όψιν του αντίστοιχα προγράμματα σπουδών, όπως της École Dentaire de Paris, της Οδοντιατρικής Σχολής του Birmingham ή αμερικανικών οδοντιατρικών σχολών, με κορυφαία την The Baltimore College of Dental Surgery, οι οποίες ήταν ήδη ανεξάρτητες Οδοντιατρικές Σχολές, ενταγμένες σε πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Είναι αμφίβολο αν γνώριζε ποιες θεωρητικές γνώσεις έπρεπε να αποκτήσει και ποιες δεξιότητες όφειλε να αναπτύξει κάθε απόφοιτος της οδοντιατρικής· ειδικά για το μάθημα της Οδοντιατρικής Τέχνης, όπως είχε καθιερωθεί να ονομάζεται ήδη από τα χρόνια της Χειρουργικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας, όπου η Οδοντιατρική υπήρχε ως διδασκόμενο μάθημα.⁸

Ο Κανονισμός Λειτουργίας του 1912 με ελάχιστες διορθώσεις αποτέλεσε τον βασικό πυρήνα (έως και το άρθρο 11) του Βασιλικού Διατάγματος 175 *Περί της λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου του Εθνικού Πανεπιστημίου*, το οποίο εκδόθηκε την 20ή Σεπτεμβρίου 1916 και αποτελεί το Πρόγραμμα Σπουδών με το οποίο ξεκίνησε επίσημα τη λειτουργία του το Οδοντιατρικό Σχολείο το 1916. Η χρονική απόσταση μεταξύ της εκπόνησης του πρώτου Προγράμματος Σπουδών το 1912, του διορισμού του πρώτου καθηγητή Οδοντιατρικής και Στοματολογίας το 1915 και της οριστικής έκδοσης του Βασιλικού Διατάγματος με τον Κανονισμό Λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου οφείλεται στη συμμετοχή της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο μετέπειτα έκτακτος καθηγητής Οδοντιατρικής και Στοματολογίας Κόκκορης, όπως αναφέρεται σε θεώκωμα βιογραφιών του Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου:

«Υπηρέτησεν ως ξφεδρος άνθυπίατρος ως ιατρός των συνταγμάτων 19ου Πεζικού και 8ου Πεζικού και μετέσχε των έκστρατειών κατά της Τουρκίας και Βουλγαρίας 1912-1913.

»Έλαβε μέρος εις τας μάχας Αικατερίνης, Γιαννιτών (Πλατύ, Καρά Άσμάκ), Ίωαννίνων, Κιλικίας, Μπένδς και Τζομαγιάς.

»Υπηρέτησε κατά την επιστράτευσιν 1915-1916 ως ξφεδρος ύπιατρος εις τὸ Α΄ Στρατιωτικὸν Νοσοκομειὸν Θεσσαλονίκης».⁹

Επομένως, καθώς άπαντες οι καθηγητές της Ιατρικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου συμμετείχαν στην πολεμική προσπάθεια της Ελλάδας, ήταν αδύνατον να λειτουργήσει το Οδοντιατρικό Σχολείο πριν από το 1916.

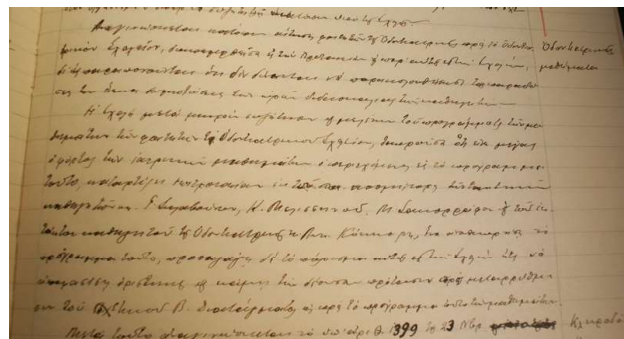
ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ Π.Σ.

Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών κατά την εφαρμογή του αντιμετώπιζε πολλήs δυσκολίες ένεκα αλληλεπικαλύψεων των ωρών διδασκαλίας των ιατρικών μαθημάτων, γεγονός που προκάλεσε τις διαμαρτυρίες των φοιτητών. Έτσι, η Ιατρική Σχολή στη Συνεδρίαση της 27ης Νοεμβρίου 1917 αποφαινεται ότι ήταν μεγάλος ο φόρτος των ιατρικών μαθημάτων τα οποία όφειλαν υποχρεωτικά να παρακολουθήσουν οι φοιτητές του Οδοντιατρικού Σχολείου. Χρησιμοποιείται δε η όχι και τόσο συνηθισμένη έκφραση: «*είνε μέγας ό φόρτος τών ιατρικών μαθημάτων*», οπότε και αποφασίζεται η αναθέωρηση του Προγράμματος Σπουδών από επιτροπή καθηγητών της Ιατρικής Σχολής. Σε αυτή μετέχει και ο πρώτος καθηγητής Οδοντιατρικής και Στοματολογίας Λυκούργος Κόκκορης, όπως προκύπτει και από τη σχετική εγγραφή των χειρόγραφων πρακτικών των Συνεδριάσεων των Καθηγητών της Ιατρικής Σχολής: (Εικ. 5)

«Αναγιγνώσκεται κατόπιν αίτησις φοιτητών της Όδοντοϊατρικής πρὸς τὸ Όδοντοϊατρικὸν Σχολεῖον, διαπεμφθεῖσα εἰς τὴν Πρυτανείαν καὶ παρ' αὐτῆς εἰς τὴν Σχολήν, δι' ἧς παραπονοῦνται ὅτι δὲν δύνανται νὰ παρακολουθήσωσι τὰς παραδόσεις τῶν ἔνεκα συμπύσεως ὥρων διδασκαλίας τῶν καθηγητῶν.-

»Ἡ Σχολή μετὰ μακρὰν συζήτησιν καὶ μελέτην τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων τῶν φοιτητῶν τοῦ Όδοντοϊατρικοῦ Σχολείου, θεωροῦσα ὅτι εἶνε μέγας ὁ φόρτος τῶν ιατρικῶν μαθημάτων ὁ περιεχόμενος εἰς τὸ πρόγραμμα τοῦτο καταρτίζει ἐπιτροπεῖαν ἐκ τοῦ κ. Κοσμήτορος, τῶν τακτικῶν καθηγητῶν κ.κ. Γ. Σκληροῦ, Κ. Μελισσηνοῦ, Μ. Σακορράφα καὶ τοῦ ἐκτάκτου καθηγητοῦ της Όδοντοϊατρικής κ. Λυκ. Κόκκορη, ἵνα ἀναθεωρήσῃ τὸ πρόγραμμα τοῦτο, προσαγάγῃ δὲ τὸ πόρισμα αὐτῆς εἰς τὴν Σχολήν, ἥτις νὰ ἀποφασίσῃ ὁριστικῶς καὶ κάμῃ τὴν δέουσαν πρότασιν πρὸς μεταρρύθμισιν τοῦ σχετικοῦ Β. Διατάγματος ὡς πρὸς τὸ πρόγραμμα τοῦτο τῶν μαθημάτων».¹⁰

Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι η παραδοχή των Καθηγητών της Ιατρικής Σχολής ότι είναι μεγάλος ο φόρτος των ιατρικών μαθημάτων

Εικόνα 5. Απόσπασμα των χειρόγραφων πρακτικών της Συνεδρίας της Ιατρικής Σχολής της 27ης Νοεμβρίου 1917, όπου διαπιστώνεται ότι ήταν μεγάλος ο φόρτος των ιατρικών μαθημάτων και αποφασίζεται η αναθέωρηση του πρώτου Προγράμματος Σπουδών. (Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.)

φανερώνει ότι πλέον είχε αρχίσει να γίνεται αποδεκτός από τους ταγούς της Ιατρικής πως η Οδοντιατρική δεν είναι μία ακόμη ειδικότητα της Ιατρικής, αλλά ένα διαφορετικό γνωστικό πεδίο των Επιστημών Υγείας. Είναι η πρώτη επίσημη γραπτή παραδοχή ότι τα διδασκόμενα ιατρικά μαθήματα στα πλαίσια του προγράμματος σπουδών για φοιτούντες σε Οδοντιατρικό Σχολείο είναι πολλά και άρα θα έπρεπε να βελτιωθεί.

Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 1918

Η τροποποίηση του πρώτου Προγράμματος Σπουδών δεν άργησε και συνοψίζεται την αφαίρεση ορισμένων ιατρικών μαθημάτων και την προσθήκη ενός αμιγώς οδοντιατρικού. Στις 26 Ιανουαρίου 1918 εγκρίνεται παμψηφεί από τους Καθηγητές της Ιατρικής Σχολής Αθηνών η πρώτη αναθεώρηση ως ακολούθως: (Εικ. 6)

«Σχολεῖου θέμα: Ὀδοντοϊατρικοῦ μαθήματα καὶ ἐξετάσεις

»Μετὰ τοῦτο ὁ κ. κοσμήτωρ ῥέγει ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς Σχολῆς καταρτισθεῖσα ἐπιτροπεία διὰ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων καὶ τῶν ἐξετάσεων τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολεῖου κατέθεσε τὸ καταρτισθὲν ὑπ' αὐτοῦ σχέδιον ὅπερ ἀναγινώσκεται εἰς τὴν Σχολὴν.

»Ἡ Σχολὴ μελετήσασα μετὰ προσοχῆς παρεδόχθη παμψηφεί τὸ σχέδιον τοῦτο τροποποιηθὲν ὡς ἑξῆς:

»Τὰ ἐν τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολεῖῳ τοῦ Ἐθν. Πανεπιστημίου καθ' ἕκαστον ἔτος μαθήματα εἶνε: Ἔτος Α' Ἀνατομικὴ μετ' ἀσκήσεων, Φυσιολογία, Ὀδοντιατρικὴ Κλινικὴ καὶ Ὀδοντιατρικὴ Τέχνη.

»Ἔτος Β' 1) Φαρμακολογία, 2) Εἰδικὴ Νοσολογία, 3) Ὑγιεινὴ καὶ Μικροβιολογία μετ' ἀσκήσεων, Ὀδοντιατρικὴ Κλινικὴ μετ' ἀσκήσεων ἐξαγωγῆς καὶ σφαγίσεως ὀδόντων.

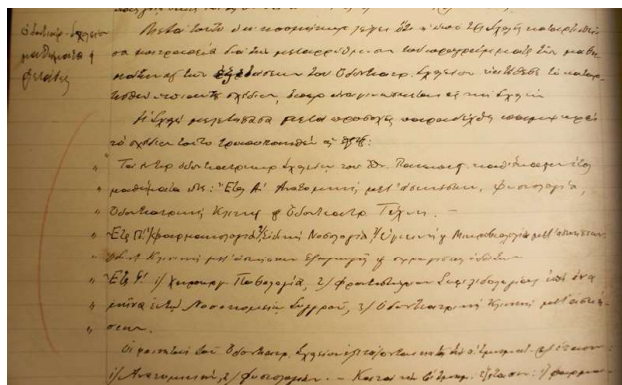
»Ἔτος Γ' 1) Χειρουργικὴ Παθολογία, 2) Φροντιστήριον Συφιλιδολογίας ἐπὶ ἓνα μῆνα ἐν τῷ Νοσοκομείῳ Συγγροῦ, 3) Ὀδοντιατρικὴ Κλινικὴ μετ' ἀσκήσεων.

»Οἱ φοιτηταὶ τοῦ Ὀδοντ. Σχολεῖου ἐξετάζονται κατὰ τὴν α' τμηματικὴν ἐξέτασιν: 1) Ἀνατομικὴν, 2) Φυσιολογίαν.

»— Κατὰ τὴν β' τμηματικὴν ἐξέτασιν: 1) Φαρμακολογίαν, 2) Εἰδικὴν Νοσολογίαν, 3) Ὑγιεινὴν καὶ Μικροβιολογίαν.—

»Κατὰ τὴν ἐπὶ πτυχίῳ ἐξέτασιν ἐξετάζονται τὰ ἐν τῷ Βασιλικῷ Διατάγματι τῆς 20ης Σεπτεμβρίου 1916 (ἀρθρ. 3) ὀριζόμενα διὰ τὴν ἐπὶ πτυχίῳ ἐξέτασιν πλὴν τοῦ ν' ἑδαφίου (τῆς πρακτικῆς ἐξετάσεως ἐπικρούσεως καὶ ἀκροάσεως).¹¹

Οι κυριότερες ἀλλαγές που ἐπέρχονται ἀφοροῦν το Α' ἔτος τὴν προσθήκην τοῦ μαθήματος τῆς Οδοντιατρικῆς Τέχνης καὶ τὴν αφαίρεσιν τῶν μαθημάτων Φυσικῆς, Χημείας καὶ Ιστολογίας. Το μάθημα τῆς Οδοντιατρικῆς Τέχνης δὲν μετέχει στὶς ετήσιες ἐξετάσεις τοῦ Α' ἔτους, γνωστὲς ὡς Πρώτῃ Δοκιμασίᾳ, με ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται γιὰ τὴ βαρύτητα τοῦ μαθήματος στὸ πλῆαισι τοῦ Προγράμματος Σπουδῶν. Ἀναντίρρητα στὴ

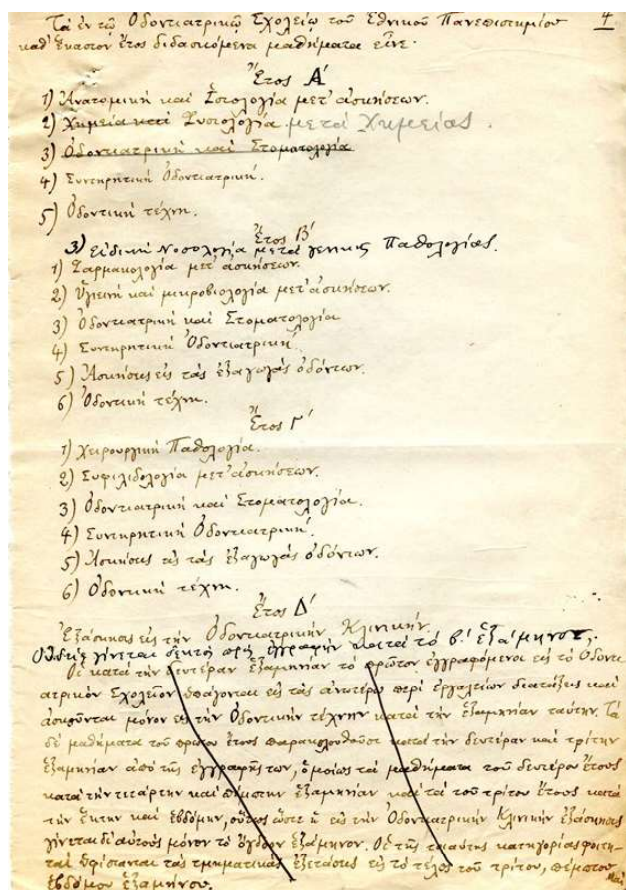
Εἰκόνα 6. Απόσπασμα τῶν χειρόγραφων πρακτικῶν τῆς Συνεδρίας τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1918 μετὰ τὴν ἀναθεώρησιν τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν.

συνείδση τῶν φοιτητῶν ἓνα μάθημα μὴ ἐξεταζόμενο δὲν ἀντιμετωπίζεται μετὰ τὴν ἴδια σοβαρότητα μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζεται ἓνα ἐξεταζόμενο μάθημα. Στὸ Β' ἔτος τὰ ιατρικὰ μαθήματα ἀπὸ 7 περιορίζονται σὲ 3 καὶ παραμένουν οἱ ἐργαστηριακὲς ἀσκήσεις γιὰ τὴν ἐξαγωγή ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμφράση δοντιῶν. Παραδόξως, στὸ Β' ἔτος ἀπουσιάζει τὸ μάθημα τῆς Οδοντιατρικῆς Τέχνης καὶ οἱ ὅποιες οδοντιατρικὲς γνώσεις λαμβάνονται σὲ ἐργαστηριακό-πρακτικὸ ἐπίπεδο. Στὸ Γ' ἔτος δὲν πραγματοποιεῖται καμία ἀλλαγὴ.

Κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1918-1919 λαμβάνουν πτυχίον οἱ πρῶτοι εἰσαχθέντες τοῦ Οδοντιατρικοῦ Σχολεῖου. Ἐπομένως, τὸ 1919 ἐξέρχονται οἱ πρῶτοι ἀπόφοιτοι, οἱ ὁποῖοι ἐκπαιδεύτηκαν μετὰ τὰς πρόνοιες τοῦ πρώτου Προγράμματος Σπουδῶν τοῦ 1912. Ἀνάμεσα στυς 20 πρῶτους πτυχιούχους διακρίνονται καὶ οἱ πρῶτες 4 γυναῖκες οδοντίατροι. Πρόκειται γιὰ τὶς: Ἀρτ. Καρκαζή, Εἰλ. Καθαφάτη, Β. Πετούση καὶ Αἰκ. Παπαδοπούλου-Θεοδώρου.¹²

Τὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ 1912 θὰ παραμείνει σὲ ἰσχὺ μέχρι καὶ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1920-1921, καθὼς μετὰ τὸν Ν.2506 (Φ.Ε.Κ. 221/28-9-1920) τὸ Οδοντιατρικὸ Σχολεῖο ἀναβαθμίζεται. Ἡ φοίτησή του ἀπὸ τριετῆς γίνεται τετραετῆς καὶ ἡ διδασκαλία τῶν θεωρητικῶν καὶ ἐργαστηριακῶν οδοντιατρικῶν μαθημάτων πραγματοποιεῖται σὲ ξεχωριστὸ κτίριον, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις τῆς Ἰατρικῆς. Ἀποφασίζεται ἡ κλινικὴ οδοντιατρικὴ ἀσκηση νὰ μεταφερθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀστυκλινικὴν στὸ νέο κτίριον. Ἐνῶ πλέον οἱ διδάσκοντες καθηγητὲς τοῦ Οδοντιατρικοῦ Σχολεῖου ἀπαρτίζουν τὸν δικὸν τους Σύλλογον Καθηγητῶν, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχον τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς. Ἀναντίρρητα, μετὰ τὸ νομικὸ πλῆαισι τοῦ 1920 τὸ Οδοντιατρικὸ Σχολεῖο ἀποκτὰ ἀκόμη μεγαλύτερη αὐτοτέλεια.

Ἀπὸ τὶς χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ καθηγητῆ Οδοντιατρικῆς καὶ Στοματολογίας Λ. Κόκκορη (Εἰκ. 7) προκύπτει ὅτι στὶς προθέσεις του ἦταν τὸ νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν, τὸ ὁποῖο θὰ κάλυπτε τὶς ἀνάγκες τῆς τετραετοῦς φοίτησης στὸ Οδοντιατρικὸ Σχολεῖο νὰ ἔχει ὡς βασικὸ πυρῆνα γιὰ τὰ τρία πρῶτα ἔτη τὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ 1912. Ὡστόσο, στὸ Βασιλικὸ Διάταγμα 116 «Περὶ τῶν διδασκομένων μαθημάτων ἐν τῷ Ὀδοντιατρικῷ Σχολεῖῳ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου

Εικόνα 7. Χειρόγραφο Σχέδιο Προγράμματος από τον καθηγητή Λ. Κόκκορη με βάση προς εκτέλεση επιταγών του Ν 2506, το οποίο δεν επισημοποιήθηκε ποτέ. (Ιστορικό Αρχείο Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών, Μουσείο Τμήματος Οδοντιατρικής ΕΚ.Π.Α.)

καὶ τῶν *τηματικῶν καὶ ἐπὶ πτυχίῳ ἐξετάσεων τῶν φοιτητῶν αὐτοῦ*», εκδοθέν στις 5 Ιουλίου 1921, εντοπίζονται σημαντικές ανατροπές, οι οποίες θα πρέπει να αποδοθούν κυρίως στην εκλογή του Ν. Παπαντωνόπουλου ως ειδικού καθηγητῆ της Οδοντικής Χειρουργικής Παθολογίας καὶ Θεραπευτικῆς (27-5-1921). Ο Παπαντωνόπουλος ἦταν ἀμερικανοσπουδαγμένος καὶ μαθητῆς του Dr. Greene Vardiman Black, πατέρα του γνωστικοῦ ἀντικειμένου της Οδοντικῆς Χειρουργικῆς (Operative Dentistry) καὶ εἶναι ὁ ἀκαδημαϊκός που μεταλαμπάδευσε τὸ ἀμερικανικὸ μοντέλο οδοντιατρικῆς ἐκπαίδευσης στὸ Οδοντιατρικὸ Σχολεῖο. Ενδεχομένως, καταλυτικὴ ἐπίδραση νὰ εἶχε καὶ ἡ ἐκλογή του γαλλοσπουδαγμένου Ιω. Κρανιώτη ὡς ἐιδικοῦ καθηγητῆ της Οδοντικῆς καὶ Ἀνωτέρας Προσθητικῆς (27-5-1921).

Αν και οι δύο ως καθηγητές (ειδικά ο Παπαντωνόπουλος) υπήρξαν άκρως αμφιλεγόμενες ακαδημαϊκά προσωπικότητες, εντούτοις κατόρθωσαν να μετατοπίσουν το κέντρο βάρους του Προγράμματος Σπουδών προς όφελος της οδοντιατρικής εκπαίδευσης επιβάλλοντας σημαντικές καινοτομίες. Για παράδειγμα, ο Κόκκορης στο χειρόγραφο σχέδιο Β.Δ. για το Πρόγραμμα Σπουδών τετραετούς φοίτησης στο Οδοντιατρικό Σχολείο κάνει λόγο για μαθήματα όπως Συντηρητική Οδοντιατρική και Οδοντική τέχνη, όροι εξαιρετικά απαρχαιωμένοι ακόμη και για το 1920.

Απεναντίας, στο Β.Δ. υπ' αριθ 116 εντοπίζονται τα μαθήματα της Οδοντικής Χειρουργικής και Οδοντικής Προσθητικής, τα οποία επιβιώνουν μέχρι και σήμερα. Επίσης, εισάγονται τα νεωτερικά μαθήματα, τα οποία διδάσκονταν κυρίως σε αμερικανικές οδοντιατρικές σχολές, όπως: Οδοντική Παθολογία, Οδοντική Παθολογία και Θεραπευτική, Ορθοδοντική, Εξαίρεσεις οδόντων και Οδοντική Ακτινογραφία, Οδοντική και Ανωτέρα Προσθητική. Πρόκειται για μαθήματα που απουσιάζουν από το χειρόγραφο του Λ. Κόκκορη, αλλ'όχι δίνουν έναν σαφώς αμερικανικό προσανατολισμό στην ελληνική οδοντιατρική εκπαίδευση, ο οποίος επικρατεί μέχρι και σήμερα στην Οδοντιατρική Σχολή Αθηνών.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα πρώτα βήματα της Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών είναι συνυφασμένα με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην ανώτατη εκπαίδευση των πρώτων κυβερνήσεων του Εθ. Βενιζέλου. Παρά τις λυσσώδεις προσπάθειες του ιατρικού κόσμου της εποχής ώστε η Οδοντιατρική να αποτελέσει ειδικότητα της Ιατρικής, η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου αντέκρουσε σθεναρά κάθε πίεση και επέβαλε την ίδρυση ανεξάρτητου Οδοντιατρικού Σχολείου¹³ με τον Νόμο ΓΩΚΓ' (ΦΕΚ 178/12-7-1911) *Περί ὀργανισμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*. Τον επόμενο έτος (Μάιος 1912) παρουσιάζεται το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών, η δημοσίευση του οποίου σε Νόμο της Ελληνικής Πολιτείας αναστέλλεται, όπως και η έναρξη λειτουργίας του Οδοντιατρικού Σχολείου εξαιτίας της εμπλοκής της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους. Όμως η αρχή για τη δημόσια και κρατική οδοντιατρική εκπαίδευση στην Ελλάδα είχε γίνει.

Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως σε μια πολύ δύσκολη πολιτική συγκυρία, όπου ο Βενιζέλος, εξόριστος από την Αθήνα, σχηματίζει στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1916 την επαναστατική Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης. Παραδόξως –στην Αθήνα– τον Σεπτέμβριο του 1916 υπογράφεται από τον Αθ. Κανάρη, υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως της Κυβέρνησης Ζαΐμη, και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως από την κυβέρνηση Νικολάου Καλογερόπουλου (3 έως 27 Σεπτεμβρίου 1916) το Βασιλικό Διάταγμα 175 *Περί τῆς λειτουργίας τοῦ Ὀδοντιατρικοῦ Σχολείου τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*. Μπορεί το Οδοντιατρικό Σχολείο δικαίως να θεωρείται δημιούργημα του Ελ. Βενιζέλου, όπως και να πιστώνεται στην κυβέρνησή του ο διορισμός του πρώτου καθηγητή Οδοντιατρικής και Στοματολογίας στην Ιατρική Σχολή, ωστόσο το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και η λειτουργία του Οδοντιατρικού Σχολείου επιτυγχάνεται από τη νόμιμη συνταγματικά και επίσημη κυβέρνηση της Ελλάδας (με έλεγχο μόνο της Νότιας Ελλάδας) το ακαδημαϊκό έτος 1916-1917, δηλαδή από κυβερνήσεις των Αθηνών αντίπαλες στον Βενιζέλο και στην κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.

Ο Εθνικός Διχασμός δεν αποτέλεσε εμπόδιο για τη λειτουργία του Οδοντιατρικού Σχολείου το 1916. Γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι το αίτημα για την ύπαρξη ενός πανεπιστημιακού ιδρύματος οδοντιατρικής εκπαίδευσης υπερέβαινε κατά πολύ τα πολιτικά πάθη της εποχής. Το Οδοντιατρικό Σχολείο με τον Κανονισμό Λειτουργίας του καλούνταν να ικανοποιήσει τις ανάγκες της οδοντιατρικής εκπαίδευσης στην ελληνική επικράτεια, αλλὰ και να παράσχει στην κλινική του ζωτική οδοντιατρική περίθαλψη στους κατοίκους της Αθήνας.

Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου εκπονήθηκε από ιατρούς οι οποίοι επιθυμούσαν διακαώς η Οδοντιατρική να δεθεί πισθὰγκωνα στο ἄρμα της Ιατρικής ως μια ειδικότητά της, γεγονός το οποίο συνέβη σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες. Όμως ο σχεδιασμός του πρώτου Προγράμματος Σπουδών εμπεριείχε το σπέρμα της αποτυχίας, καθώς ο όγκος των ιατρικών μαθημάτων υπήρξε υπερβολικά μεγάλος για φοιτητές Οδοντιατρικού Σχολείου. Το πρώτο Πρόγραμμα Σπουδών παρέμεινε σε εφαρμογή μόλις για 5 ακαδημαϊκά ἔτη· συντόμως αναθεωρήθηκε, αποδεικνύοντας ότι ήταν αναχρονιστικό και ανεπαρκές για να καλύψει τις ανάγκες εκπαίδευσης σε μια επιστήμη που αναπτύσσονταν ραγδαία τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα. Παρ' ὅλα αυτά, χάρη σ' αυτό το πρόγραμμα σπουδών του Οδοντιατρικού Σχολείου κατόρθωσαν να εκπαιδεύουν σημαντικές ακαδημαϊκές προσωπικότητες της οδοντιατρικής κοινότητας. Ένας από τους πρώτους αποφοίτους (1919) ήταν ο Κοσμάς Αραβαντινός (Εικ. 8), μετέπειτα Καθηγητής Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής, αλλὰ και ο Αδάμ Κωνσταντίνος, απόφοιτος του 1921 (Εικ. 9), επίσης μετέπειτα Καθηγητής της Οδοντικής και Ανωτέρας Προσθητικής· πανεπιστημιακοί οι οποίοι επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό την πορεία της Οδοντιατρικής και τη μετάβασή της στη σύγχρονη εποχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΜΗΤΣΗΣ Φ. Αναδρομές και Μνήμες από το οδοιπορικό της Ελληνικής Οδοντιατρικής. *Omni Press, Αθήνα, 1993: 345.*
2. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 30ής Μαΐου 1915, *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τ. 8, σελ. 118.*
3. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 2ας Μαΐου 1912. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τ. 8, σελ. 203*
4. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 27ης Απριλίου 1911. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τ. 8, σελ. 126-127.*
5. GIES WJ. General history of dental education in the United States. In: *Dental Education in the United States and Canada: A Report to the Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching. Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching, N. York, 1926: 38-55.*

Κατάλογος τῶν πτυχιούχων τοῦ Οδοντιατρικοῦ Σχολείου κατὰ τὴν Πανεπιστημιακὴν ἔτος 1918-19.

Ἀρ. ὀφ.	Ὀνοματεῖναι	Πατρὶς	Κατὰ τὴν
1	Ἀβραμίδης Α. Βασίλειος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
2	Ἀβραμίδης Α. Βασίλειος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
3	Βορβόρης Α. Εὐστάθιος	Κορινθίος	Ἀργεῖος
4	Εὐδωκίμης Α. Εὐδωκίμης	Βαλὶ Λέρος	Ἀργεῖος
5	Λαζαράδης Ε. Λαζαρίος	Λέρος	Ἀργεῖος
6	Βουρμάς Λ. Νίκανος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
7	Καρναλὶς Β. Νικόλαος	Ποσειδώνιος	Ἀργεῖος
8	Κασιμάκης Α. Λεβαντίνος	Κορινθίος	Ἀργεῖος
9	Κυρίλλος Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
10	Κυρίλλος Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
11	Μουσταφάς Λ. Νικόλαος	Βουλγαρία	Ἀργεῖος
12	Συροφάνης Α. Νικόλαος	Βουλγαρία	Ἀργεῖος
13	Παυλίδης Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
14	Παυλίδης Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
15	Παυλίδης Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
16	Παυλίδης Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
17	Richard Cohen	Βουλγαρία	Ἀργεῖος
18	Λαζαράδης Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
19	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος
20	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀργεῖος	Ἀργεῖος

Εικόνα 8. Κατάλογος των πρώτων πτυχιούχων του Οδοντιατρικού Σχολείου, όπου τη δεύτερη θέση καταλαμβάνει ο Κοσμάς Αραβαντινός, μετέπειτα Καθηγητής Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας και Θεραπευτικής.

Απόσπασμα καταλόγου των πτυχιούχων τοῦ Οδοντιατρικοῦ Σχολείου κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1920-1921, οὗ ὀφ. 35 εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Αδάμ, μετέπειτα Καθηγητὴς Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας καὶ Θεραπευτικής.

Ἀρ. ὀφ.	Ὀνοματεῖναι	Πατρὶς	Κατὰ τὴν
35	Γεωργιάδης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
36	Τσιτσάνης Α. Νικόλαος	Κατοδὴ	Ἀθήναι
37	Αβραμίδης Α. Βασίλειος	Ἀργεῖος	Ἀθήναι
38	Παυλίδης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
39	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
40	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
41	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
42	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
43	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
44	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
45	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
46	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
47	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
48	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
49	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
50	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
51	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι
52	Κασιμάκης Α. Νικόλαος	Ἀθήναι	Ἀθήναι

Εικόνα 9. Απόσπασμα καταλόγου των πτυχιούχων του Οδοντιατρικού Σχολείου κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1920-1921, οὗ ὀφ. 35 εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Αδάμ, μετέπειτα Καθηγητὴς Οδοντικής Χειρουργικής, Παθολογίας καὶ Θεραπευτικής.

6. MORGENSTERN H. La mise en place de l'Ecole dentaire de Paris et de l'Ecole dentaire de France organisation, administration, programme des études Les lois du 12 juillet 1875 et du 18 mars 1880 et la fondation des écoles dentaires. Actes. *Société française d'histoire de l'art dentaire*, 1995: 32-39.
7. GELBIER ST., Dentistry and the University of London. *Medical History*. 2005, 49: 445-462.
8. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ, ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ Γ. Οι απαρχές της Ελληνικής Οδοντιατρικής Εκπαίδευσης στην Ιόνιο Ακαδημία. *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδος*. 2017, 13 (1): 44-55.
9. Βιογραφία Ζώντων Καθηγητών: Επιτίμων, Τακτικών και Έκτακτων, Πρυτανεία Γεωργίου Ζ. Γαζέπη 1918-1919, *Έν Αθήναις: Τυπ. Ταρουσόπουλου*, 1919.
10. Συνεδρία της Ιατρικής Σχολής της 27ης Νοεμβρίου 1917. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής*, τ. 9, σελ. 263.
11. Συνεδρία της ιατρικής Σχολής της 26ης Ιανουαρίου 1918. *Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής*, τ. 9, σελ. 274.
12. Κατάλογος Αποφοίτων Οδοντιατρικού Σχολείου για το ακαδημαϊκό έτος: 1918-1919. *Ιστορικό Αρχείο, Μουσείο Τμήματος Οδοντιατρικής Ε.Κ.Π.Α.*
13. ΚΟΥΤΡΟΥΜΠΑΣ Δ, ΛΙΟΥΜΗ Ε, ΒΟΥΓΙΟΥΚΛΑΚΗΣ Γ. Η ίδρυση της Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών ως απότοκος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της πρώτης κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου. *Στοματολογία* 2021, 78(3): 81-94.